

DEN HALTANDE MORALISMENS DECENNIER

Den allra första meningen i den utredning om svensk säkerhetspolitik 1969–1989 som nu redovisats av Rolf Ekéus säger egentligen mer än vad hela den övriga utredningen gör.

I den slår han fast att ”under en stor del av 1900-talet karakteriserades världspolitiken av den ideologiska kampen mellan kommunismen och kapitalismen” (sid 63).

Så formulerades förvisso saken av den mer radikalt färgade socialdemokratiska konsensus som Ekéus och andra vill se som bärare av svensk säkerhetspolitik under tiden efter det andra världskriget. Där andra såg en kamp främst mellan frihet och förtryck, demokrati och diktatur eller kommunism och frihet, ville man här göra det hela till främst en fråga om ekonomiska system.

Och därtill kom att dessa bägge ekonomiska system beskrevs som i grunden lika misslyckade. Dåvarande statsministern Olof Palme hamrade gång på gång under början och mitten av 1970-talet in denna tes. Frapperande, när man i efterhand läser dessa texter, är hur de ständigt handlar om de bägge systemens ungefär likartade ekonomiska misslyckanden, medan den grundläggande politiska skillnaden mellan demokratin i det ena och diktaturen i det andra endast sällan och endast antydningvis fladdrade förbi.

Från denna syn på de bägge misslyckade systemen i kamp med varandra var sedan inte steget långt till tendensen att vilja förklara mycket av det internationella skeendet i ljuset av det som kom att kallas kåsuparteorin.

DEN YTTRE BILDEN OCH DEN INRE

Ekéus inledningsmening kom säkert alldeles naturligt och är förvisso en alldeles riktig spegling av den mentala modell som kom att bära upp den yttre och ytligare delen av svensk säkerhetspolitik under dessa decennier. Och det var kring denna yttre och ytligare del av politiken som stundtals intensiva diskussioner kom att föras, inte minst under de decennier som omfattas av Ekéus utredning.

Men detta var aldrig hela bilden. Vid sidan av den yttre, ytligare och yvigare bilden fanns det en inre, mer dold och tyngre del av säkerhetspolitiken, grundad i en rätt robust bild av verkligheten för småstaten invid den överrustade och politiskt svärgenomträngliga sovjetiska makten.

Och det var spänningen – ibland t o m motsättningen – mellan den ytligare och den tyngre delen av politiken som inte sällan kom att leda till debatt. Det är också i denna spänning som rötterna ligger till det ifrågasättande av delar av efterkrigstiden som lett till att man sett sig nödsakad att tillsätta en rad utredningar. De som bara lyssnat till deytliga och yviga delarna av politiken hamnade stundtals i chock, när de kom i beröring med de djupare och tyngre. Och en del av dem som hade sin verklighet i de djupare delarna hade ibland svårt att acceptera det förnekande av dem som mycket av den övriga politiken kunde uppfattas som. Fokus i denna debatt har under senare år kommit att ligga på frågan om huruvida vi hade förberett mottagande av militär hjälp från väst, för den händelse vi skulle ha blivit omfattade av ett sovjetiskt angrepp mot västra Europa.

Det var här Neutralitetspolitikkommisionen (SOU 1994:11) gjorde sitt pionjärbete, kartlade en del av det som diskret och dolt fanns under det kalla krigets kallaste decennier och dokumenterade den diskrepans mellan inre, dold verklighet och yttre, öppet uttalad politik som kom fram främst i samband med Tage Erlanders inrikespolitiskt nitiska handläggning av den sk Hjalmarsson-affären 1959. Kommissionens slutsats om Tage Erlanders uttalande för riksdagen när det gällde förberedelse för västsamarbete var att detta ”gav en medvetet felaktig bild av vad som faktiskt förekommit” (s 34).

1969 var ett naturligt slutår för Neutralitetspolitikkommisionen. Det var det året Tage Erlander lämnade över till Olof Palme. Gradvis kom inte minst utrikespolitiken att få en annan inriktning. De yvigare och yttre inslagen i den samlade politiken kom att ges en större tyngd än de inre och tyngre. Men när det blev uppenbart att historieskrivningen inte kunde ta slut 1969 avvisade den då sittande socialdemokratiska regeringen tyvärr riksdagskrav om att fortsätta den bredare och akademiskt förankrade modell som Neutralitetspolitikkommisionen var.

LOJAL UTTOLKARE

I stället valdes en politiskt säkrare metod med Rolf Ekéus som en i grundläggande frågor lojal uttolkare av en komplicerad verklighet. Revisionismen skulle veta sina gränser.

I sin ubåtsrapport uppfyllde han förvisso de kraven. Där blommade den kålsuparteori som annars, efter det sovjetiska imperiets fall, har haft en mer undanskymd roll. I uppenbart inrikespolitiskt nit lanserades en historieskrivning med närmast sovjetisk metodik. Att internationella bedömare har ställt sig kritiska har i det sammanhanget sin särskilda betydelse.

När man nu läser den bredare säkerhetspolitiska utredningen är det uppenbart att Ekéus försökt att undvika de uppenbarare av de fällor som han gick i den gången. Han betonar blygsamt att det bara handlar om ”en första preliminär utvärdering”, grundad på ”en första inledande inventering” av det omfattande källmaterialet. Han lägger fram ett material där kommentarer visserligen klart visar den ideologiska utgångspunkten – ”kapitalism mot kommunism” – men där ett försök görs att lägga tyngdpunkten på mer tekniska beskrivningar av olika faser och inslag i politiken mellan 1969 och 1989.

Det är frapperande att denna till stora delar tekniska redovisning koncentreras till den mer dolda delen av den förda säkerhetspolitiken, medan de ytligare och yvigare delarna hastas förbi. Det innebär att skeden som tidigare inte belysts på samma sätt nu lyfts fram, men det innebär också att den bild som ges av dessa decennier tenderar att bli tillrättalagd på ett sätt som kan ifrågasättas.

Mest slående är att de mer än 700 sidorna text nästan helt förbigår mycket av den utrikespolitik som faktiskt fördes och den diskussion som denna ledde till. Det finns så gott som ingenting alls av de diskussioner och debatter som fördes i t ex riksdagen eller utrikesnämnden, medan det dyks ner i detaljer om teknikförsörjningsfrågor på ett sätt som är korrekt men riskerar att förskjuta perspektivet. I och med att de yvigheter som faktiskt kom att sätta sin prägel på delar av denna politik nu retuscheras ned eller bort, blir bilden av dessa decenniers svenska politik alltför tillrättalagd för att kunna accepteras som sann.

TENDENS TILL SCHIZOFRENI

Mycket handlade just om motsättningen mellan det yttre och yviga och det inre och tyngre. Själv minns jag livligt hur jag under dessa decennier gång efter annan konfronterades med just den motsättningen. Det fanns en tendens till schizofreni i den samlade politiken.

Vid ett besök i det stora ledningsrummet för USAs strategiska bombflyg i Omaha i Nebraska i mitten av 1970-talet förvånades och imponerades jag av hur de visade att de blixtnabbt kunde visa flygväder över Sverige och svenska flygfält på de jättelika displayerna. I en försvarsutredning på 1980-talet konfronterades jag med en display för stridsledning i en avancerad kustförsvarscentral vid Ystad som indelade de olika enheter man skulle observera på havet i riktning Rügen i egna, fiendens och allierades. Och när jag i samband med ubåtsdiskussioner blev föremål för en hel regerings kollektivt och officiellt uttalade vrede, bland annat därför att representanter för USAs militära under rättelsetjänst DIA hade medverkat vid samtal jag haft i Washington, så visste jag att chefen för sagda DIA hade accepterat en inbjudan att inom kort komma till Stockholm. Denna så kallade Bildt-affär är bara ett exempel på hur mycket av det som stod centralt i den yttre handläggningen av utrikes- och säkerhetspolitiken under dessa år och som var föremål för livlig debatt helt och hållet förbigås i utredningen. Jag kan väl se de politiska skälen för denna tystnad men knappast de sakliga.

Under 1970-talet hade den sk aktiva utrikespolitiken främst haft den tredje världen som sitt huvudsakliga operationsområde, men när socialdemokraterna återkom till regeringsmakten hösten 1982 sattes mer centrala europeiska och strategiska frågor i centrum för aktivismen.

Alla med någon erfarenhet från denna period kan vittna om den misstro som denna politik kom att mötas av i västeuropeiska och övriga västliga länder. Det kom att uppfattas som att vi förde en politik i harnesk mot de värderingar som i grund och botten också var våra, och irritationen över svensk politik mildrades egentligen bara av medvetandet om att det fanns en annan attityd och politik under den yta som syntes.

I sina nyutkomna memoarer ger f d norske statsminister Kåre Willoch en bild av Sveriges politik under dessa decennier som nog är rätt representativ för olika västeuropeiska politiker: ”Man ante at Sveriges sikkerhetspolitikk i virkeligheten ikke var helt som den ble fremstilt; dets nøytralitet måtte bygge på sikker forventning om att andre ville hjelpe Sverige i en mulig krise, mens Sverige ikke ville hjelpe noen med annet enn formaningar”. Men efter denna salva skriver Willoch att ”NATO-landet Norge hade ingen realpolitisk grunn till skuffelse over at Sverige stod utenfor den vestlige alliansen, så lenge Sverige holdt et forsvar som gav rimelig trygghet overfor angrep mot Norge over svenskt territorium” (Willoch s 190–191).

Detta kom att gälla i stort sett oberoende av den politiska färgen på regeringen i fråga. När det så kallade andra kalla kriget skärptes i början av 1980-talet var till exempel relationerna mellan regeringen Palme i Stockholm och regeringen Schmidt i Bonn på tydligt kylig nivå. Resefrekvensen mellan regeringarna antydde till och med en större värme i relationerna till DDR-regimen i Östberlin.

Ekéus utredning ger sin bild av denna sk aktiva utrikespolitik. Han ser den som ”ett slags neutralitetspolitikens moraliska dimension” och förkunnar stolt att den befattade sig med ”tidens stora ödesfrågor som i sista hand rörde mänsklighetens överlevnad”. Men i formuleringar framkommer också att politiken hade sin tydliga förankring i en socialdemokratisk önskan om en demokratisk socialism som skulle kunna vara en tredje väg mellan kommunism och kapitalism.

DUBBEL MORALISK BOKFÖRING

Men det var detta som ledde till åtskilliga av problemen. Till ”tidens stora ödesfrågor”, som denna politik skulle ägna sig åt, hörde uppenbarligen inte frågan om frihet eller förtryck i vår egen del av världen eller frågan om de kommunistiska systemen över huvud taget.

Mer i förbifarten, och i ett annat avsnitt, medges ändå att ”kommunistsystemets strukturella förtryck ansågs svårt att påtala på politisk nivå, eftersom en sådan systemkritik ansågs kunna motverka stabiliserings- och

lågspänningssträvandena i den svenska utrikespolitiken” (s 451).

Konsekvensen av detta blev en fullfjädrad dubbel moralisk bokföring. Ekéus återger också en del rätt saftig rapportering från den amerikanska ambassaden i Stockholm under de år då motsättningarna var som djupast. Ambassaden beskriver den aktiva utrikespolitiken, med dess omfamning av olika mer eller mindre kommunistiskt präglade regimer i den tredje världen, som ”fullskalig politisk romantism” och noterar synnerligen syrligt att ”som världshuvudstad för moralisk imperialism har Stockholm utvecklat en *split vision*, där man inte ser några brister vid Östersjöns stränder och i sk progressiva länders agerande men fokuserar osvikligt på syndare annorstädes” (s 263).

Inte ens i efterhand förefaller Ekéus vilja se att det här fanns ett systemfel i det han så förnämt kallar neutralitetspolitikens moraliska dimension. Det är anmärkningsvärt att hela denna då så viktiga del av den samlade svenska utrikespolitiken och debatten så gott som helt och hållet lyser med sin frånvaro i utredningen. I just dessa avseenden är det tydligt att Ekéus sett som sitt uppdrag att redigera snarare än att redovisa historien.

I en liten avslöjande formulering skriver han att Sveriges politik gentemot Baltikum ”hör till en annan tid”. Alls icke. Jag minns synnerligen intensiva diskussioner i riksdagen som handlade just om huruvida det var rätt eller fel att våga tala om friheten som förutsättning för varaktig fred i Europa i dess helhet, och frågan om förtrycket i Baltikum förekom förvisso också i riksdagens debatter om den svenska utrikespolitiken. Det är inte försvarbart att försöka redigera bort dessa debatter ur historien.

Därmed inte sagt att de var enkla. Balansgången, t ex när det gällde Baltikum, kunde vara nog så besvärlig. Den gjordes självfallet extra mycket svårare när tonläget för dem som var så långt borta blev till rop, medan det reducerades till på sin höjd viskningar, när problemen kröp närmare oss själva.

Tystnaden om det nära förtrycket kom att leda till en avgörande moralisk devalvering av vår samlade politik. Många såg det redan då, och det är anmärkningsvärt att Ekéus inte ens vågar se det i dag. Vår trovärdighet som

nation i de länder på andra sidan Östersjön och i Centraleuropa som nu kommer att bli våra kolleger i EU skulle ha allt att vinna på att vi vågade säga vad de redan vet.

Tystnadens politiken vad gällde förtrycket i vår egen del av världen var säkert ett av skälen till att ”de svenska socialdemokraterna rent allmänt blev föremål för mycken uppskattning från sovjetisk sida” (s 166), även om det också hade sin betydelse att ”Sovjetunionens och Sveriges positioner i en rad viktiga internationella frågor var sammanfallande eller näraliggande” (s 167).

Detta ledde till spänningar. Yvigheten tog sig uttryck i sådant som att frågan om en kärnvapenfri zon i Norden gjordes till en centralpunkt i svensk utrikespolitik, att man tydligt ställde sig på en närmast sovjetisk ståndpunkt i missildiskussionen i Västeuropa i början av 1980-talet och att man gav sig ut i illa underbyggda utspel t ex i frågan om en kärnvapenfri korridor i Centraleuropa. Ser man med öppnare ögon än Ekéus tillbaka på svensk politik under dessa år är det svårt att undvika intrycket av en serie mycket besvärande stolpskott.

MÖJLIGA HOTBILDER

Medan det mesta av allt detta inte redovisas alls, eller hastas förbi mycket flyktigt, lämnar utredningen stort utrymme åt referat av olika inte minst försvarspolitiska dokument. Mycket av detta är värdefullt och bra. Intill dess att det blir möjligt att häva sekretessen på den operativa planeringen under dessa år, liksom på de olika under rättelsebedömningar som gjordes, blir mycket av detta tentativt men har dock sitt intresse.

Det mesta i dessa avseenden i utredningen är rena referat, om än med små försök att då och då vrida referaten i en viss riktning. Ekéus återkommer t ex till sina från ubåtsutredningen kända strategiska grumligheter om Östersjön och tenderar rent generellt att underskatta såväl det nordatlantiska komplexets betydelse för vår säkerhet som de olika flygoperativa perspektiven i olika skeden av utvecklingen. Någon gång leder detta honom från grumligheter till rena underligheter, som t ex när han i sitt Östersjöresonemang spekulerar om möjligheten av en

västoffsensiv längs Österjöns sydkust mot Berlin och vidare österut.

Om den svenska operativa planeringen fortfarande är hemlig, gäller detta i än högre grad för den sovjetiska i vår del av Europa. Faktum är att vi inte vet någonting alls om denna. Det vi vet gäller främst delar av Warszawapaktens planläggning för snabba framstötar mot västra Europa ner till Pyrenéerna. Vi vet dessutom lite om den sovjetiska planeringen för operationer som med utgångspunkt i den 14:e armén, vars rester fortfarande finns i den självutropade Dnestrerepubliken i Moldavien, skulle svepa genom Balkan, runt östra Medelhavet och ner mot Egypten.

Men i norra Europa vet vi ingenting alls om de operativa alternativen för förband som t ex 76:e luftlandsättningsdivisionen i Pskov, 6:e armén i Petrozavodsk, 26:e armén i Archangelsk eller 30:e armékåren i Viborg eller om vad som fanns i planerna för det sovjetiska TVD Nordväst med dess inriktning på i alla fall de mellersta och nordligare delarna av Skandinavien.

Med all sannolikhet fanns det en sovjetisk operativ planering för en framstöt genom norra Finland med inriktning på att komma fram till kusten i norra Norge. De strategiska skälen för en sådan framstöt kom att stärkas successivt under 1970- och 1980-talen i takt med att kampen under, på och över Nordatlantens yta blev allt viktigare för de bägge supermakternas militära planering.

Det var denna utveckling som ju ledde till att vi också under ett skede då det svenska försvaret successivt försvagades lyckades att åstadkomma förstärkningar av viktiga delar av försvaret av norra Sverige. Detta var viktigt för den samlade bilden. Ett alltför svagt svenskt försvar i norra Sverige hade gjort ett framgångsrikt försvar av norra Norge till en omöjlighet. Det var en viktig stabilitetsfaktor att NATO utgick från att en sådan sovjetisk framstöt i alla fall i första hand skulle söka undvika att utnyttja svenskt landterritorium i norr.

Hur den möjliga hotbilden mot södra delarna av Sverige såg ut förblir mer oklart. Vi känner till förberedelser för sabotageaktioner och annat, men det förefaller sannolikt att den framstöt av Warszawapakten över de nordtyska slätterna som syftade till att nå fram till Nordsjöns viktiga

försörjningshamnar, och som också omfattade Danmark, i ett första skede inte skulle komma att beröra sydligaste Sverige.

Mer politiskt hävdar Ekéus att Warszawapakten aldrig planerade att anfälla Sverige. Detta är säkert korrekt – den uppgiften låg nog i så fall på Sovjetunionen. Fortfarande förefaller han inte att klara av uppgiften att foga in de också av honom själv konstaterade undervattensoperationerna mot Sverige mellan 1981 och 1992 i något sammanhängande mönster. Att han inte återkommer till sina kålsuparteorier om att de lika gärna kunde ha kommit från väst som från Sovjetunionen får dock bokföras på det positiva kontot. Undervattensoperationerna är ett dilemma för varje försök att beskriva denna period. Om en central del av den verklighet vi faktiskt konstaterade inte stämmer med den bild vi vill skapa, så är det nog så att bilden på ett eller annat sätt måste justeras. I konflikten mellan kartan och terrängen är det ett besvärande faktum att det är terrängen som är rätt.

PIKANT INFORMATION

I sin tidigare diskussion om ubåtskränkningarna har Ekéus ägnat stor energi åt att tillbakavisa ubåtsskyddskommissionens i grunden rätt banala tes att dessa utgjorde inslag i en militär operativ planering, riktad mot Sverige. Nu redovisar han dock förekomsten av sovjetiska militära operationskartor över Mälardalsområdet och skärgården, som innehöll militärgeografiskt viktig information som inte fanns tillgänglig på motsvarande svenska kartor. Påtagligt pikant är informationen att dessa kartor, förutom uppgifter om t ex terrängavsnitt olämpliga för pansarförband, innehåller uppgifter om var kommunistpartiets (dåvarande VPK) partilokaler var belägna (s 171).

Förekomsten av dessa kartor förklaras med att ”i den händelse Sovjetunionens politiska ledning fattade beslut om att genomföra ett angrepp mot Sverige, måste den militära ledningen kunna genomföra den militära planeringen... Man bedrev därför från sovjetisk sida ett systematiskt och långsiktigt arbete med målet att införskaffa all den information som var nödvändig för den militära

planläggningen”. Den tolkningen förefaller vara alldeles korrekt och är i grunden identisk med ubåtsskyddskommissionens tes som Ekéus tidigare kritiserat.

En slutsats måste bli att inte heller militära operationer riktade mot mellersta Sverige var uteslutna. De militärt inriktade kartor som redovisas kommer från förråd, kvarlämnade av de sovjetiska förbanden när de lämnade de baltiska länderna. Det är då svårt att undvika slutsatsen att i alla fall delar av dessa förband hade insatser mot Sverige som en av sina möjliga uppgifter.

Men historiens gång kom – tack och lov!– att bli en annan. Det blev aldrig krig, och vår samlade säkerhetspolitik ställdes aldrig inför det avgörande provet. Ekéus kan därmed sammanfatta sin utredning med att säga att ”den samlade överblick som ges i denna rapport visar att den svenska säkerhetspolitiken under utredningsperioden i allt väsentligt måste betecknas som framgångsrik”(s 757).

Jodå. Vi lever i dag i fred, njuter av ett Europa i frihet och medverkar fullt ut i ansträngningarna att säkra dess fred och frihet genom att bygga en federation av nationalstater. Det överrustade och i grunden onda sovjetiska imperiet finns inte längre. Östersjön kantas av demokratier i fritt samarbete inom den europeiska och atlantiska ramen.

Med alla rimliga mått mätt måste detta betecknas som en oerhörd historisk framgång.

Men i vilken grad som Sveriges politik under åren 1969 – 1989 bidrog till denna utveckling är en helt annan fråga. På den punkten tror jag att en mer öppen historieskrivning än Ekéus ”första preliminära utvärdering” kommer att anbefalla en betydligt större ödmjukhet.

Carl Bildt

Referenser:

SOU 2002:108. Fred och säkerhet. Svensk säkerhetspolitik 1969-1989

SOU 1994:11. Om kriget kommit – Förberedelser för mottagande av militärt bistånd 1949–1969

Willoch, Kåre, Myter Og Virkelighet. Oslo 2002.